

Тема: "О.Стороженко. Життя і творчість".

План

1. Біографічні відомості.
2. Загальна характеристика творчості.
3. Фольклорно-етнографічний характер оповідань.
4. Роман "Марко Проклятий" як своєрідний коментар фольклорних критеріїв добра і зла, морального й етичного.

Література

1. Балушок В. Архаїчні витоки образу Марка Проклятого // Слово і час. – 1996. – № 11-12. – С. 73-76.
2. Гончар О. Проза // Історія української літератури ХІХ століття: У 2 кн. – Кн. 1: Підручник / За ред. Жулинського М. – К.: Либідь, 2005. – С. 558-562.
3. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Іщук А. Олекса Стороженко // Олекса Стороженко. Твори: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Держвидавництво художньої літератури, 1957. – С. 5-18.
5. Лімборський І. Преромантичний роман: рецепція в українській літературі // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 59-63.
6. Пойда О. Роман "Марко Проклятий" // Слово і час. – 1995. – № 11-12. – С. 23-27.
7. Решетуша С. "Марко Проклятий" – роман-експеримент (міфологічний аспект) // Слово і час. – 2006. – № 9. – С. 34-39.
8. Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 2001. – 336 с.

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО

(1805-1874)

Олекса Стороженко – сучасник Т.Шевченка, Марка Вовчка, П.Куліша, Л.Глібова, С.Руданського, А.Свидницького.

О.Стороженко народився 24 листопада 1805 р. у с.Лисогори Борзнянського повіту на Чернігівщині в родині поміщика, відставного армійського офіцера. Їх старовинний козацький рід відомий із ХVІІ ст., предки були сотниками та полковниками, володіли чималими маєтками на Україні, зокрема на Полтавщині. Пізніше Стороженки відомі як офіцери російської армії. Батько, Петро Данилович Стороженко, 18 років служив у війську, брав участь у російсько-турецьких війні, облозі й здобутті Хотина 1787 року.

Дитячі роки минули в м. Великі Будища Зіньківського повіту на Полтавщині. Отримав домашню освіту, а потім навчався у "благородному пансіоні" при Слобідсько-Українській губернській гімназії м. Харкова.

У 20-х рр. ХІХ ст. познайомився з М.Гоголем, що сприяло формуванню естетичних смаків, а пізніше в есе "Спогад" розповів про цю зустріч.

Впродовж майже тридцяти років, перебуваючи на військовій службі, О.Стороженко пройшов шлях від унтер-офіцера до поручика і став старшим офіцером у штабі кавалерійського корпусу. Здебільшого служив на Україні, але майже не був у тих місцях, де народився і провів дитячі роки. В оповіданні "Закоханий чорт" устами героя з жалем говорить: "Тільки й бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов, не по своїй волі, блукати по світу, як те перекотиполе, що вітер носить по степах: котишся, котишся,

поки не зупинить тебе доля або не притопче лихо".

Виконував різні доручення: відбирав коней до армії, переїжджаючи з однієї місцевості до іншої, завдяки чому добре вивчив життя і побут селян на Південній Україні, говорив зі старими, бувалими людьми про давнину, про звичаї народу, чув легенди та перекази про Запорозьку Січ, розповіді про війни з чужинцями. Так, у 1825 р. у Немирові на Поділлі подружився зі сліпим столітнім дідом, який розповідав про походи Кривоноса, про Павлюгу, про князя Четвертинського. У 1827 р. на Катеринославщині, в с. Михайлівці, познайомився з 96-літнім запорожцем Микитою Леонтійовичем Коржем, який розповів про події з останніх часів Запорозької Січі.

Отже, О.Стороженко виявляв глибоке зацікавлення життям народу, швидко знайомився з людьми, умів слухати їх. Поетичність його натури, щирий гумор, дотепність імпонували співрозмовникам. Він помічав найсуттєвіше в людях, пам'ять фіксувала особливості оповіді, різноманітні барви та інтонації, тому його оповідання та нариси нагадують усні розповіді, вони дуже схожі на переказані народом історичні події.

У 1850-1863 роках був чиновником для особливих доручень. Служба змушувала його виїжджати на Київщину, Волинь, Поділля, Полтавщину, в Таврію і до інших губерній. Сучасники згадували, що практика слідчого, яка припадає на цей період, його захоплювала.

У 1857 р. на сторінках російських журналів та газет з'являється ім'я О.Стороженка як автора роману з української старовини XVIII ст. "Братья-близнецы" та низки оповідань. Із 1861 р. стає відомий як український письменник. Його твори друкуються в журналі "Основа". У 1863 році вийшли "Українські оповідання" в двох томах.

У 1864 р. О.Стороженка перевели у м. Вільно в розпорядження генерал-губернатора Північно-Західного краю – відомого своєю жорстокістю М.Муравйова. Цей час служби позначився на белетристично-публіцистичних творах, опублікованих у "Вестнику Западной России".

У 1868 році у чині дійсного статського радника вийшов у відставку.

Останні роки життя провів на хуторі Горішні поблизу м. Бреста (Білорусь). Він виконував обов'язки брестського повітового предводителя дворянства і голови з'їзду мирових суддів. О.Стороженко ретельно займався садівництвом, любив рибалити і полювати. Одягнений в український одяг, з пишними козацькими вусами всією поставою нагадував запорожців, яких змалював у своїх творах. Був енергійною людиною, мав міцне здоров'я і велику силу, за власним свідченням, "згинав двогривенні і носив на гору десять пудів", хоч в останні роки все частіше давалася ознаки давня контузія. Багато часу віддавав грі на віолончелі, малював і ліпив, був навіть нагороджений медаллю Академії мистецтв. Довгими осінніми та зимовими вечорами полюбляв бути в колі знайомих, вести розмови про літературні новини, дотепно розповідати про пережите. Листувався з одеським книговидавцем Василем Білим щодо завершення і видання свого твору "Марко Проклятий".

До смерті О.Стороженка спричинилася прикра пригода: повертаючись пізнього жовтневого вечора додому, впав у холодну воду, простудився, пошкодив ногу і незабаром помер. Це було 1874 р. Поховано його на міському кладовищі.

О.Стороженко не вважав себе письменником-професіоналом. Світогляд, суспільно-політичні погляди, розуміння ролі художньої літератури в житті не зазнали впливу прогресивної суспільної думки, стояв осторонь пекучих питань боротьби в літературному житті України.

С.Єфремов, аналізуючи його творчість, писав: "Талановитий оповідач, неабиякий знавець народної мови, якою вмів орудувати просто помистецькому". Причини того, що О.Стороженко як письменник жив або в минулому, або в фантастичних вигадках, криються, вірогідно, в тому, що був він одірваний службовою від рідного краю й не міг поновлювати старий запас відомостей свіжими враженнями, чи, "може, в самій вдачі його таїлось щось, що відтягало його від реального побуту в країну фантазії". "Тільки й жити нам споминками", – писав О.Стороженко. І ними жив.

Д.Чижевський називав О.Стороженка "запізненим романтиком", бо він, розвинувши свою надзвичайну продуктивність протягом двох-трьох років, замовк. Романтиці вже не було місця.

Оповідання "Закоханий чорт" автор закінчує так: "Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навива на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом і складається у народні оповідання й легенди". Такими "легендами" є усі Стороженкові оповідання, більшість з яких має приписку "з народних уст". "Це неначе гарненькі брязкотельця, оброблені рукою справжнього майстра", – зазначав С.Єфремов, але вказував, що більшого понад зовнішню красу вимагати од них не можна: автор ніколи не сягає вглиб події, не спиняється над внутрішнім її змістом. Д.Чижевський додав: "Для Стороженка народні перекази... може, й не мають глибокого сенсу, як для філософської романтики, але вони повні краси, принади, поезії та є виявом української природи", це живі оповідання, розказані доброю народною мовою, забарвлені м'яким гумором, мають "суто-романтичну тематику".

Кращі твори О.Стороженка засвідчили добре знання автором життя українського народу, неабияку художню майстерність, пройняті щирим ліризмом і непідробним гумором. У жанровій системі його творчості переважають оповідання-анекдоти та оповідання-характери, створені за художніми принципами етнографічно-побутової школи з тяжінням до просвітительсько-реалістичного письма. Virізняються такі фольклорно-романтичні твори: "Закоханий чорт", "Матусине благословення", "Вуси", "Межигорський дід", "Голка", "Кіндрат Бубненко-Швидкий", "Оповідання Грицька Ключника", "Суджена".

Володіючи гострою художньою спостережливістю, яка виявилася в яскравому висвітленні побутових деталей та елементах соціальної сатири, у бурлескно-гумористичній жвавості стилю, близького до оповідної манери М.Гоголя і Г.Квітки-Основ'яненка, О.Стороженко не проводить чіткої художньої ідеї і не досягає єдності всіх стильових компонентів. Деякі оповідання носять анекдотичний характер, це народні або так звані "блукаючі" оповідання: "Се таке баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав", "Вчи лінивого не молотом, а голодом", "Лучче нехай буде злий, ніж дурний", "Чортова корчма", "Дурень", "Жонатий чорт", "Два брати" та інші.

А.Іщук писав, що військовий чиновник О.Стороженко поєднував у собі консерватора в політиці і гуманіста у ставленні до народу, страх перед удаваним сепаратизмом української літературної інтелігенції з щирим захопленням самобутністю культури свого народу, великодержавницьке ставлення до безправних народів Російської імперії з глибоким почуттям національної гордості за героїчне минуле України.

І.Франко підкреслював, що О.Стороженко "без сумніву, талановитий оповідач і добре володіє українською мовою, але брак вищої освіти і життєві обставини не дозволили йому виробити собі настільки ідейного способу думання і настільки глибокого розуміння людського життя, щоб із талановитого анекдотиста він міг зробитися дійсним художником".

Не замовчуючи слабких місць у творчості О.Стороженка, розуміючи, що через цілий ряд причин він розвинув свій письменницький талант не на повну силу, він цінний для нас як майстер художнього слова, який умів стисло, образно намалювати картини життя і побуту, звичаї і вірування простого українського народу в умовах кріпосницької сваволі, без вимушеної штучності створити образи національні за характерами, гумористично забарвлені.

Національні витоки літератури "жахів" в українській художній свідомості сягають доби бароко XVII-XVIII ст., часу, коли особливої гостроти набули теми смерті, страху перед потойбічним світом, де, як вважалося, людина потрапляє в залежність від темних, диявольських сил. Думки про марноту буття, його швидкоплинність та нестабільність ілюструвалися натуралістичним зображенням напівзотлілих людських кісток, скелетів та ін. У XVIII ст. тема "жахів" потойбічного світу переосмислюється іноді в бурлескно-травестійній тональності. Показовим є віршоване гумористичне оповідання "Пекельний Марко", в основі якого – давня релігійна легенда про "великого грішника", який став простим козаком і потрапив до пекла. Цей "дегероїзований" персонаж стає визволителем козаків, шукає "спасіння душі" й не цурається "чортів".

Подібний образ, позбавлений бурлескно-сатиричної тональності, змальовано у відповідності з традиціями готичного роману маємо у творі О.Стороженка "Марко Проклятий". Рецепція традицій західноєвропейського готичного роману в українській художній свідомості відбувалася під потужним впливом національної літературної традиції. Мова йде про використання в художній тканині твору історично-етнографічного місцевого колориту, народної фантастики та образності.

У ньому привертає увагу опрацювання народних повір'їв і переказів. Започаткована О.Стороженком в українській літературі традиція "химерного" – жанру, в якому оригінальний поетичний світ автора, філософська проблематика трансформуються через фольклорні ремінісценції, виявилася плідною. Її продовжили О.Ільченко, В.Земляк, Вал.Шевчук. Отже, найістотніша художня особливість твору в тому, що він є оригінальним експериментом фольклорно-міфологічного ("химерного") історичного роману.

Вперше окремим виданням твір з'явився під назвою: "Марко Проклятий, Поэма на малороссийском языке из преданий и поверий запорожской старины А.П.Стороженка" (Одеса, 1879).

"Марко Проклятий" – не був завершений. "На жаль, – за С.Єфремовим, – бо широтою малюнку й пластикою вона (поема – В.К.) мала бути найкращим з

усього, що нашому письменству дав Стороженко". У 1863 р редактор "Московских ведомостей" М.Катков звинуватив українську літературу в сепаратизмі – О.Стороженко перестав писати українською мовою. До одеського книгопродавця В.Білого він звертався: "Начал я мою поэму в то время, когда писалось так легко, но когда обрушился на нас Катон и благонамеренным нашим действиям придали самое безобразное значение сепаратизма, я перестал писать, какое-то равнодушие к "рідній мові" выказалось повсеместно, и, признаюсь Вам, охладели настолько мои порывы, что я потерял всякую охоту к тому занятию, которое доставляло мне немалое наслаждение, просто не подымается рука, хоть поэма моя выношена под сердцем". Тут же автор нагадав, що П.Гулак-Артемовський високо поцінював перші прочитані глави "Марка". "Наш старий батько Гулак-Артемовський, прочитавши Марка, своєю рукою написав: "Зроду лучшого не читав і до смерті вже не прочитаю".

Пов'язавши сюжет легенди про пекельного Марка з історичними подіями визвольної війни 1648-1654 р., письменник погрішив перед історією, хоч об'єктивно він стверджував ідею про те, що боротьба проти польського панства була священною. Історичні події не знайшли правдивого відображення, бо автор не збагнув логіки їх розвитку, цілей боротьби учасників. В основі твору – морально-дидактична ідея покаяння великого грішника, спокута людини-злочинця. Вся поема, якщо взяти до уваги авторське жанрове визначення твору, мала показати процес морального переродження персонажа.

М.Ільницький не погоджується з А.Іщуком з приводу того, що О.Стороженко ідеалізує героя, бо неможлива ідеалізація персонажа, який не постає з соціально-конкретної атмосфери, не твориться за законами реалістичного типізування характеру, а ілюструє дидактичну мораль притчі: "змивання прокляття" з себе добрими вчинками. Ця думка доповнюється іншими символічними штрихами, які пояснюють причини злочину героя і "амортизують" негативне ставлення до образу. Автор витворює автономний світ, у якому події відбуваються за своїми законами, в рамках обраного митцем художнього принципу розгортання дії".

На початку дається літературна інтерпретація народної легенди про Марка Проклятого в рамках: "Товчеться, як Марко в пеклі". О.Стороженко написав дванадцять розділів. Після його смерті невідомий автор дописав 13-16 розділи, користуючись начерками письменника, його планом.

Авторський суб'єктивізм у трактуванні подій визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування в Україні, а також визначене жанровою поетикою готичного роману нагромадження у творі жахів призводять до однобокого змалювання народної боротьби лише як жорстокого катування ворогів.

Легендарно-міфологічний та конкретно-історичний матеріал, фантастичні й реальні плани поєднано в змалюванні образу "героя-лиходія", вічного блукача. Марко Проклятий – це носій певної морально-філософської ідеї, образ ідеї, котра втілюється у персонажі, а не формується в ньому. І Чіпку Вареника, і Марка Проклятого Н.Зборовська називає "українськими серійними вбивцями, що так чи інакше виявляють неусвідомлену в психоісторії тіньову сторону національного маргінала – злоякісно-садистського характеру, який зачинає імперського суб'єкта".

Це один із багатьох творів, присвячених відтворенню козацьких часів, адже відомо, що майже вся українська література початку XIX ст. мала романтичну спрямованість, основною особливістю якої було уславлення та ідеалізація історичних осіб та їхніх вчинків. Так, до теми козацтва звертався Є.Гребінка ("Чайковський"), М.Гоголь ("Тарас Бульба"), М.Костомаров ("Сава Чалий", "Переяславська ніч"), П.Куліш ("Чорна рада") та інші.

Сюжет обертається навколо історичної події – національно-визвольна війни 1654 р., що виступає своєрідним тлом для розгортання основної сюжетної лінії – опису мук розкаяння головного героя Марка, який після вбивства рідних потрапляє у своєрідний міжсвітовий простір і мусить спокутувати власний гріх. "У складній, різношаровій художній системі повісті поєднуються легендарно-міфологічний та конкретно-історичний матеріал, фантастичні й реальні плани", – писав О.Гончар. То ж можна говорити про органічний синтез у творі реальних і фантастичних подій, про цілісність власне авторських, зумовлених ідейною настановою роману, та історично традиційних рис характерів героїв твору, які можна схарактеризувати, опираючись на психологічні методи, доцільність яких підтримує С.Павлунік, цитуючи Л.Тайсона: "...якщо психоаналіз може допомогти нам зрозуміти людську поведінку, то він справді зможе допомогти нам зрозуміти літературні тексти, які відтворюють людську поведінку".

Загальновідомим є факт, що характер людини починає формуватися змалку під впливом навколишнього середовища та умов виховання. Звичайно, велику роль відіграє спадковість, але перші два фактори є вирішальними для формування особистості індивіда. Як свідчить Н.Зборовська, за З.Фройдом, у структуруванні особистості значеннєвим є ранній дитячий досвід і дитячі травми, які створюють "своєрідну проекцію дорослого життя..." Думається, це допоможе нам пояснити витoki зв'язної поведінки Марка, який через безконтрольність вчинків стає вбивцею. О.Стороженко психологічно вмотивував хижацьку поведінку персонажа, акцентувавши увагу на похмурому дитинстві: "...почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, і вигодувала, як вовчєня, кров'ю од живої тварі... Тільки, було, настане весна, то зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов хижий звір... а як виведеться вже птиця, то я, неначе той вовк, таскав ягнят і живцем їх їв". Несчастлива доля хлопця була закладена ще його батьками, які "порушили кодекс козацької честі (мати, переодягнена парубком, перебувала у війську)". Погоджуємося з цим твердженням, адже на війні завжди поруч смерть і кров, що виступають амбівалентними поняттями по відношенню до народження і життя, а тому цілком закономірно, що Марко, опинившись в умовах жорстокості та антигуманності, виріс людинозвірем. Засобами гіперболізації автор підкреслив звироднілість душі персонажа, смислово навантаживши слово "кров".

Гармонію Марко знаходив у лісі, вчився не у людей, а у тварин, спостерігаючи за їх поведінкою, точніше все це всмоктувалося підсвідомо. Звідси – нелюдські вчинки. І кохання його несправжнє, бо позбавлене духовності: проста тваринницька пристрасть, вияв несвідомого. Автор характеризує почуття, добираючи відповідний епітет, лексично і семантично навантажуючи його: "...закохався... **люто** (виділення наші), **скажено** закохався..."; на Січі "**люто** ... бився з ордою". А коли наречена одружилася з

іншим, його "палило пекельним вогнем...". Градаційне наростання зла, при цьому вдавана байдужість і спокій перед злочином дозволяють зрозуміти тваринне єство персонажа. Хижацтво натури підкреслюється і зосередженням уваги на його фізичних здібностях: "...**задавив** зрадницю і її чоловіка"; "...таку силу мав, що й троє дужих чоловіків не справились би зо мною"; "Я мав **нечоловічу** силу; кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірню; а раз стрівся в лісі з ведмедем і **задавив** його власними руками"; "був неначе **скажений**".

У тексті твору відсутній вияв прямого авторського ставлення до персонажів, але, спостерігаючи за сюжетом, констатуємо, що письменник, відтворюючи нелюдську поведінку героя, намагався показати це як данину тим диким часам, коли козацтво ще тільки розвивалося, і все більше і більше людей, пристаючи до них, відступали від цивілізації та повертались до природного способу життя. Доказом цього є початок роману, що має вигляд розгорнутого опису степу, де збираються на ночівлю герої твору. При цьому досить природна з'ява Кобзи: "Аж ось у траві неначе іскра блиснула, і виявивсь, як із землі виріс, на вороному коні січовик, у червоному жупані, в кабардинці набакир". Подібний прихід, "як із землі виріс", відтворює нерозривний зв'язок персонажа з природою, що є часткою її – цього всемогутнього цілого.

Замолоду Марко був на Січі, а звідси – наявність вироблених січовими умовами життя традиційних козацьких рис, що надають образу певного позитивного обрамлення. Так, не зважаючи на те, що герой вже не є живим, йому не байдужа доля України, і, перебуваючи у пеклі і чуючи, як нечиста сила планує знищити козаків, захищає їх, як своїх побратимів: "Як крикну я: "Брешеш, сатано, ніколи сього не буде!.." І як стусону му ворота раз, удруге, та так їх з петлями з прогоничем і випер". Патріотизм його яскраво проявляється і в самовідданій допомозі козакам, які опинилися в руках Єремії Вишневецького.

Отже, характер Марка сформувався під впливом оточуючого середовища, спочатку тваринницького, що породило нелюдську агресію, а потім козацького, що розвинуло в героєві вірність обов'язку перед батьківщиною та почуття братерства. Причому, зовнішню тваринну подобу персонажа марно збережено і в "Закінченні "Марка Проклятого", написаного не Стороженком": "здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом... Так би то вовкулака..." Це винагорода за його попередні дії. Закономірно, що зовнішність персонажа саме такою і є в логічно-послідовному ланцюгу його становлення і вчинків. Для підсилення драматизації образу введено образ-символ зозулі, що віщує лихо зустрічі з ним, хоча це вже не той Марко. І тут автор не суперечить правді.

Сутність образу Марка – у переродженні (Марко визволяє Кобзу; нагадує запорожцям про те, що вони мають "боронити святу православну віру і людей від супостатів"; ховає загиблих, доглядає хворих... "Думка у його, бач, була така, щоб усе благать та благать Господа, трудиться та й трудиться до кривавого поту за збавленіє своїх безмірних гріхів...", хоче "по правді на світі жити"). І не тільки тому, що торба має полегшати, а в закладеній ідеї. Головне – не засудження зла, а ідея любові та всепрощення. О.Стороженко шукає істину, направляючи нас до глибокодумності. Цей мотив прощення пов'язуємо з мотивом покарання, бо кара всепрощенням – це найвище, до чого може злинути

людська думка, взявши до уваги життя Марка (коли робить добрі діла – торба легшає). Бажати смерті кожного злого – значить протиставляти йому іншого злого – себе, який, в свою чергу, теж заслуговує смерті.

Подібний некерований вияв агресії спостерігаємо у поведінці козака Кривоноса, наділеного рисами ката. Це повністю відповідає ідейному задуму твору, адже образ історичного персонажа має дещо символічне значення і є джерелом спокути Маркового гріха; останній має вбити козака і позбавити у такий спосіб землю від великого грішника, що й сталося. Марко засуджує Кривоноса за "харцизство", а Кривонос і сам кається за "люте завзяття".

Проводячи паралель між двома персонажами, автор наголошує на жорстокості Кривоноса, використовуючи ті ж самі засоби характеристики: порівнює його із "скаженою звірюкою", такий же погляд, "лютий, хижий". Різняться ці персонажі тільки внутрішньою ідейною сутністю, яка в кінці твору зводиться до однієї формули: "служити людям". Образ Кривоноса постає не тільки як елемент розв'язки покарання грішника, а і як об'єкт вияву крайньої межі помсти ворогам, що виникла внаслідок довготривалого терпіння знущань з їхнього боку, які, у свою чергу, породили накопичення неабиякої агресії та її обов'язкову сублімацію. Адже відомо, що людина довгий час не може тримати ненависть у душі, її необхідно позбавитись, цим самим відвернути негативні наслідки. У випадку з поведінкою Кривоноса бачимо вияв давньої, хронічної люті, яка за довгі роки набула хижацької, антигуманної оболонки. Автор підкреслює це, добираючи до характеристики такої поведінки порівняння з діями тварин: "...баньки його забігали і заблищали, як у гадюки, рот судорогою розвело, і зуби, рідкі і гострі, як у шуки, виширились і заскреготіли...". Доказом того, що агресія козака породжена довготривалими знущаннями і приниженнями, є думка М.Ільницького, що "зло" в постаті Марка "запрограмоване", а також психологічно вмотивованими дикими вчинками Кривоноса, який сам пояснює їх причину, звертаючись до Єремії, ніби виправдовуючись: "Я його самого навчу ще лучче катувать: у його наші сіроми сидять на палях тільки по три дні, а у мене і більш тижня! ... Наша регула теперечки – око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!". Виходячи із здорового глузду, треба пам'ятати, що відповідь злом на зло не виправдана. Зло завжди породжує нове зло, і зупинити його можна тільки розірвавши цей ланцюг, відповівши на зло добром.

Особливий жах викликає вбивство Кривоносом малої польської дитини: "як виросте, бісеня, то й буде нас нівечить і пити нашу кров". Козак вважає, що чинить цілком справедливо, рятуючи батьківщину. У такий спосіб він нагадує своєрідний автомат, позбавлений власне людських почуттів, запрограмований нищити усіх поляків тільки за приналежність до цієї нації.

Думається, подібної думки дотримувався і О.Стороженко, відтворюючи враження Кобзи, Барила та інших козаків, які побачили жахливу сцену мук поляків, влаштовану старим отаманом: "Хоч скривдили ляхи український люд і напоїли їх нестерпучою, однак не втішалися вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні ляхи і патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри..." Митець не виправдовує вбивства, ніби зіставляє характери молоді і старого козака, наголошуючи на кордоцентричній різниці між ними.

Отже, образ Кривоноса сповнений жорстокості через повну атрофію чуттєвої сфери, що перекреслює його позитивні риси і добрі організаторські здібності, які набувають гіпертрофованої форми у звірячий бік (організовує свій курінь, беручи до нього тільки фізично сильних людей).

Справжньою гармонійною особистістю з багатим духовним світом є козак Кобза, який через свою молодість, а також в силу нормального виховання позбавлений тваринності, що підкреслюється його портретом: "Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявсь; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав по його юнацтву і безсумному погляду, що не ввірився ще йому світ, не почало й лихо". Остання фраза пояснює безтурботність хлопця, перед яким лише відкривався світ, він ще не пережив ніякого горя, і, можливо, і не вбивши нікого, не втратив людяності й чуттєвості. Парубок співчуває навіть ворогам (не може спокійно дивитися на муки поляків у полоні Кривоноса, жаліє Марка і намагається йому допомогти). Це справжній козак, якому традиційно притаманні честь, порядність і благородство: "Як так ... то карайте мене, я зірвав квітку, а неповинного пустіть на волю!" Кобза – справжній християнин, який не тільки молиться за себе у скрутні хвилини, а й прагне допомогти Маркові спокутувати гріх і, згідно з релігійною мораллю, прощає свою кохану Зосю, засватану іншим. В усьому покладається на Бога, дякує за те, що він, подібно до Біблійного повчання, показав йому реальний приклад страшного гріха, скоєного Марком під впливом несвідомої, темної люті: "Мій Боже милий! Дякую тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся тобі, нехай буде надо мною свята твоя воля!.." Кобза розуміє, що навіть "і того карає лиха доля", хто стрінеться з Марком.

У характері Павлюги теж спостерігаємо такі типово козацькі риси як гідність, впертість і запальність (не поступається місцем для ночівлі у степу, хоча першим його зайняв Марко, збирається одразу ж битися з ним). Він життєрадісний, одягає маску зовнішньої безтурботності та несерйозності (заради забави викрав квітку у польської пані на бенкеті Вишневецького, усвідомлюючи, що ризикує життям; не пасує навіть перед смертю: "...коли руки зв'язані, от якби ні, то почув би ти у мене джмеля..."). Подібними рисами характеру наділений і побратим Кобзи Барило, він ніби копіює модель поведінки Павлюги, що дає можливість говорити про типовість характерів.

Отож, життєва поведінка персонажів твору "Марко Проклятий" зумовлена тими умовами, в яких вони виховувалися та жили: звіряча лютість Марка обумовлена довготривалим аскетичним життям у лісі; тваринницька агресія Кривоноса – наслідок життєвого досвіду, що формувався під впливом боротьби за рідну землю проти ворогів-катів; типовими безтурботними козаками, вихованими ще в Січі, а не в бою, постають Кобза та Барило, – у чому й полягає своєрідність відтворення життя кожного з них.

Отже, у творі домінує ідея покарання прощенням, релігійна тенденція всепрощення, що є основою християнської етики, а до цього прагне і перероджений Марко, Кобза і Кривоніс, який гірко кається за люте завзяття.

Майже все коло проблем, порушених письменником у оповіданнях, обертається навколо кількох тем: побут, звичаї селянства з доби, сучасної авторові та відблиск минулої слави запорозького козацтва.

Серед творів натрапляємо на мініатюрні гумористичні оповідки, основані на прислів'ях, приказках, анекдотах. Друкувалися вони в "Основі" під рубрикою "З народних уст", яка, на думку П.Куліша, мала заохочувати молодих літераторів керуватися в зображенні життя принципом "етнографічної правди". Під тією ж назвою гуморески О.Стороженка увійшли до циклу, що відкривав збірку 1863 року.

Цикл "З народних уст" відбиває особливості народного побуту і звичаїв у їх первозданному вигляді. Повчальність гуморесок О.Стороженка природно впливає з логіки розвитку зображення побутових епізодів і формується у дусі норм християнської моралі. Ці істини супроводжуються "трактуванням житейських історій у комічно-анекдотичному плані". Динамічний сюжет, несподіваність розв'язок, яскрава образність, природність самої оповіді, живе розмаїття народної мови – такі характерні особливості цих оповідань.

Фольклорна основа гуморесок – безсумнівна. Так, оповідка "Се така баба, що чорт їй на Махових вилах чоботи оддавав" написана за мотивом відомої приказки, вмонтованої в текст твору, – "Де чорт не справиться – туди бабу пішле". Оповідання "Вчи лінивого не молотом, а голодом" також розвиває народне прислів'я, пов'язане з переказом про приборкання ледачої невістки. Поширений уснопоетичний мотив про дурня, який буквально сприймає кожную пораду, трансформує оповідання "Лучче нехай буде злий, ніж дурний". Відгомін апокрифічної легенди про Соломона, який уміло виявляв злочинців, відчутний у мініатюрі "Розумний бреше, щоб правди добути", а повір'я про чорта й відьму лягло в основу сюжету оповідання "Жонатий чорт". Кріпосницька сваволя, відбита у похмурому народному гуморі, відчувається в анекдоті "Вивів дядька на сухеньке". Такий підхід до опрацювання фольклорних зразків природно приводить письменників до створення сюжетно самостійних оповідань у народному дусі. Так, з'являються твори, що складають другу групу оповідань О.Стороженка. Ці твори позначені впливами фольклорної та демонологічної образності, однак вони сильніше виявляють творчу індивідуальність автора, зокрема наснаженість оповіді романтичним пафосом.

П.Хропко говорив, що О.Стороженко майстерно вибудовує оригінальні сюжети на каркасі прислів'я чи приказки, за мотивами переказу, легенди, повір'я. Його твори наснажені гумором, проте цей сміх розважальний.

О.Стороженко не торкається характеру відносин між селянами й поміщиками у суспільстві. Свої духовні завдання він вбачав у тому, щоб літературно відшліфувати фольклорний сюжет на побутову тему, збагативши його конкретними ситуаціями, окреслити образ персонажа певними індивідуальними штрихами і розважити читача.

І все ж оповідання циклу відбивають деякі сторони селянського побуту, викликають інтерес майстерною трансформацією уснопоетичних мотивів і образів. Дослідники не раз зіставляли гуморески з фольклорними творами, щоб показати ті типологічні риси, які зближують їх, конкретно називали народні казки, перекази, легенди, що лягли в їх основу.

П.Хропко писав, що поєднання побутово-етнографічного зображення з химерним світом повір'їв та легенд, переплетення реалістичного

й умовно-фантастичного аспектів художнього відтворення дійсності надає творам самотності, близької до імперсонально-міфологічного сприймання світу.

Романтична стихія домінує не тільки в тих епізодах, які є опрацюванням міфологічного матеріалу і входять як народний переказ чи легенда у твір (становлять оповідання в оповіданні), а й там, де виклад ведеться од конкретно окресленого образу автора-оповідача. Така композиція притаманна переважній більшості творів О.Стороженка, є характерною особливістю його стилю.

Зразком романтичного опрацювання міфологічних мотивів є оповідання "Закоханий чорт", в основі якого повір'я про кохання чорта з відьмою та переказах про кмітливих запорожців. Фантастична оповідь про зустріч запорожця Кирила з чортом, історія відьми Одарки, перипетії пригод козака з чортом вкладає в реалістичне обрамлення, суть якого – спостереження і враження оповідача, винесені з мандрівок Слобожанщиною.

Автор прагнув створити поетичний образ України, овіяний повір'ями, легендами, переказами, піснями. Такий підхід до змалювання життя ґрунтувався на романтичних принципах відбору матеріалу, своєрідного художнього узагальнення.

Типологічна схожість творів – у заснуванні сюжету на демонологічній образності, химерній контамінації реального з вигаданим; зближує їх щедре використання прийомів народної сміхової культури, неординарність художніх подробиць, барокова барвистість мови.

Настанова О.Стороженка йти за фольклорним мотивом, зображувати дійсність крізь призму уснопоетичного образу зумовлювалася не тільки особливостями його художнього обдарування, а й шуканням морально-етичного ідеалу.

Кілька оповідань тематикою та образністю звернені в минуле, поетизують картини життя й побуту запорожців в останні роки існування Січі. Спогади про Запорозьку Січ і звичаї козацтва, про своєрідність порядків у Коші, звичаї запорожців, які усталювалися впродовж століть, були ще свіжими наприкінці 20-х років XIX ст., коли О.Стороженко разом з полком, у якому служив, перебував на нижньому Подніпров'ї, Поділлі, у Причорномор'ї. Він особисто познайомився з колишніми запорожцями та учасниками Коліївщини, живими свідками минулої слави, багато розмовляв з ними, записував їхні спогади, тому у його творах відчутний дух часу. Розповідаючи про минуле, малюючи картини з життя колишніх запорожців та їхніх теперішніх нащадків, автор майже не торкається болючих питань суспільного життя, пов'язаних із залежністю селянства від кріпосницького ярма, а якщо і порушує їх, то не веде до розв'язання назрілої соціальної проблеми.

Овіяне романтичним замилюванням сприймання козацтва відбилося в оповіданнях "Кіндрат Бубненко-Швидкий", "Прокіп Іванович", "Дорош", "Мірошник". Головними героями виступають колишні запорожці, а зміст творів визначається спогадами про минуле,

зокрема про зруйнування Січі Г.Потьомкіним, про перехід козаків до нового способу життя, пов'язаного із заснуванням хуторів у південних українських степах. Не треба шукати тут зображення конкретних історичних подій, та письменник і не ставив перед собою таких завдань. До зображення історичного минулого він підходив з позицій народного епосу, в якому запорожець поставав як захисник рідного краю. Окреслюючи образи козаків, О.Стороженко вдавався до романтичної вигадки, ідеалізації запорозької вольниці.

У творі "Закоханий чорт" письменник розповідає історію кохання чорта Трутика і відьми Одарки, розказану запорожцем Кирилом та переказану його онуком. П.Хропко стверджував, що фантастична історія "справляє вигляд дорогоцінної перлини, вкладеної в коштовну композиційну оправу". Оповідач під враженням подорожі шляхами Слобожанщини із задушевним ліризмом змальовує картини рідної природи. Зображення перелісків, ярів, левад переходить у захоплене, поетичне освідчення мандрівника: "Куди не глянь – усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком, то неначе грається з тобою – затурчить горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем". Широкий степ "сивіє старенький, як море мріє-мріє, поки не зійдеться з небом, а небо з землею". Цей образ викликає в оповідача асоціації, пов'язані з минулим рідного краю: "Гуляйте, очі, гуляйте, думи, як колись гуляло по сьому степу вольне козацтво".

Ліризують оповідь пейзажні замальовки, гіперболізує і творить художню систему звеличення духу, непокори і вільнодумства. Так, запорожець Кирило обманує нечисту силу, п'ять років використовує Трутика замість коня, не боїться ні чорта, ні відьом.

Твір "Чортова корчма" побудований на розповіді про корчму, де гуляли самі чорти. Героїчним тут є образ старого запорожця, "що доживав віку недалечко од сієї корчми". Як і всі козаки, не боїться нечистої сили, добрий та справедливий, приймає чорта в своїй хаті. Словами парубка письменник висловлює мораль: "– Добре, – додав парубок, – що тоді були на світі такі люди, як оцей запорожець, що розказую: було й кому довідатися, що шинкують чорти, а теперечки кожному байдуже". Ці слова і є тією метою, що ставив перед собою автор у всіх оповіданнях: порівняти часи минувшини із сучасністю, донести до читача силу їх пращурів.

Наскрізним у творах є захоплення силою запорожців, їх безстрашністю, силою духу й тіла. Так, запорожець, випивши багато горілки: "Знов пішов гайдука садить, так за відьом і держиться; насилу вже чорт вивів його з корчми". Письменник додає: "Сказано, запорозька натура, і байдуже йому: з ким би не гулять, аби гулять!.."

Оповідання "Суджена" про вірність української природи, про справедливість, силу та красу національного образу. Дивовижно переплетена тут реальність із фантастичними елементами. Так, цілком буденна історія хлопця-сироти про його життя та дитинство вплітає розповідь про зустріч із душею майбутньої судженої. Синкретичне число три пронизує оповідь. Тричі

зустрівся він з її душею, стільки ж з нею самою. Став її хрещеним батьком: "От вам кум, – каже піп, глянувши на Івашка". Фантастичною є і зустріч із померлою бабусею, яка виростила хлопця, матері судженої під час пологів: "Невістка розказувала, що у перву ніч, як уродилась дитинка, приходила якась бабуся, і дула, і хрестила дитину".

"Голка" моделює шляхи і засоби покарання небагатим шляхтичем Кондратовичем деспотичного магната-самодура Потоцького. Твір має анекдотичну основу: магнат Потоцький присікується до шляхтича та кривдить його через те, що останній не має голки тоді як: "я, грабя Потоцький, коронний гетьман, над панами пан, мам сто городів, і в мене є голка..., а ти – ланець, безштанько, і в тебе нема?.." Як і в анекдоті несподівана розв'язка: покарання шляхтичем дурного Потоцького піднесені тут до соціального узагальнення. На початку оповідання дізнаємося про свавілля магната Потоцького, його ненависть до "жидів". Змальовує письменник і свавілля пана з велемовним прізвищем Тридурський, який "вигнав бідного шляхтича з жінкою, з дітьми із власної хати".

Оповідання "Вуси" розвінчує безкарність та знущання начальників над своїми підлеглими. З тонким гумором, що переростає в сатиру, прозаїк розповідає про курйозне становище засідателя, котрий із примхи начальника мусив поголити вуси. Письменник зумів передати задушливу атмосферу чиновницького побуту.

До оповідань-новел відноситься твір "Не в добрий час". Автор концентрує увагу на внутрішньому світі персонажа і його переживаннях та настроях, простежує соціально-психологічні закономірності поведінки людини.

У творчості письменника виділяється група оповідань про козацтво. О.Стороженко оромантизовує образи, які є реальними історичними постатями. Основою для таких творів є зустрічі із видатними людьми, наприклад, з Микитою Коржем. Розказані ним історії лягли в основу циклу "Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа".

В оповіданні "Кіндрат Бубненко-Швидкий" автор називає тульчинську околицю, де ще й після смерті козака "гоготить луна од його оповідань". Трагічна доля судилася колишньому "колієві": у бойових сутичках із карателями загинув його син, шляхта вирізала всю сім'ю, Кіндрат залишився наодинці з горем. Та він не втратив щирості, сили духу, із гумором ставиться до всіх проблем, його люблять люди. Доживаючи віку в сільській громаді, старий Кіндрат ховає горе за смішками та жартами, щиро вважаючи, що чуже лихо для людей сміх.

В "Оповіданнях Грицька Ключника" змінюється образ оповідача: це колишній запорожець, який оселився в степу й розказує про складний період в житті побратимів. З глибоким болем прощається з Січчю курінний отаман Прокіп Іванович: глянувши з берега Дніпра на зруйновані курені, самотню церковцю, впав мужній козак на коліна і вперше заплакав. Залишає кіш і доживає останні дні в зимівнику герой іншого твору – старий Дорош. А в оповіданні "Мірошник" розгортається ще одна історія – горе старого батька, який втратив улюбленого сина, рекрутованого до царської армії.

"Межигорський дід" має підзаголовок "Оповідання бабусі". Твір

наближений до етнографічних записів, де присутній монолог із всіма мовними помилками, він не оброблений літературно. Оповідач весь час збивається: "Почну, почну та й тєє... і зіб'юсь з пантелику" чи то "Га?.. не чую... кахи-кахи-кахи...". Автор розповідає про зустріч старої бабусі в молоді літа із дідом, що знав багато пісень та думок. Бабуся розповідає про своє життя, сповнене горя та болю. Наведений в оповіданні текст думки, єдиної, яку пам'ятає стара.

Отже, оповідання О.Стороженка – це майстерно перероблені, літературно опрацьовані фольклорні мотиви.

Запитання і завдання

1. Визначте місце літературного доробку О.Стороженка в українській літературі.
2. За творами О.Стороженка розповісти про звичаї українських козаків.
3. Хто назвав О.Стороженка "запізненим романтиком"?

Література

1. Балушок В. Архаїчні витоки образу Марка Проклятого // Слово і час. – 1996. – № 11-12. – С. 73-76.
2. Ганюкова К. Прокляття чи безсмертя? (Вічний герой в інтерпретації О.Стороженка і П.Загребельного) // Вісник ЗДУ, 2000. – № 1. – С. 39-44.
3. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
4. Іщук А. Олекса Стороженко // Олекса Стороженко. Твори: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Держвидавництво художньої літератури, 1957. – С. 5-18.
5. Лімборський І. Преромантичний роман: рецепція в українській літературі // Слово і час. – 2000. – № 3. – С. 59-63.
6. Нахлік Є. До джерел народно-фантастичної умовності: українські оповідання О.Стороженка. Спроба міфологічно-історичного роману "Марко Проклятий" // Українська романтична проза 20-х – 60-х років XIX століття. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 137-143.
7. Павлунік С. "Закоханий чорт" Олекси Стороженка та "Закоханий диявол" Жака Казота: спроба компаративного аналізу // Слово і час. – 2006. – № 9. – С. 27-34.
8. Пойда О. Роман "Марко Проклятий" // Слово і час. – 1995. – № 11-12. – С. 23-27.
9. Решетука С. "Марко Проклятий" – роман-експеримент (міфологічний аспект) // Слово і час. – 2006. – № 9. – С. 34-39.
10. Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 2001. – 336 с.